

Jan Stejskal

Obrazy války v italských městech v kázáních observanta a v cestovním deníku řeholníka z první poloviny 15. století¹

Abstract: The Image of War in Italian Cities in Sermons of an Observant Franciscan and in the Travel Diary of a Friar during the First Half of the 15th Century

*At the beginning of the Renaissance, nobody asked questions about the natural state of mankind – that is, whether it is war or peace – as they had verifiably done on the threshold of the High Middle Ages. Dante defined war as an undesirable phenomenon devastating “poor Italy”. The fresco depicting an allegory of good and bad government, which decorates the Siena town hall, unambiguously associates war and the related devastation with bad government. The concord of the town inhabitants and the resulting peace were preached by Bernardino of Siena († 1444) in his Lent sermons. Not even Ambrogio Traversari († 1439), who set out on extensive and tireless journeys throughout (not only) Italy in the early 1430s and left a unique account of them in his travel diary entitled *Hodoeporicon*, had doubts about this appraisal. The diary captures his journeys in 1431–1435 and gives a unique picture of the towns he visited and the war conflicts he witnessed. It also mentions a thankless role of a friar who found himself (and sometimes physically) in the midst of the war between two enemies.*

Key words: Ambrogio Traversari – Bernardino of Siena – Ambrogio Lorenzetti – preaching – Italy – the 15th century

První polovina 15. století je pro mnohé oblasti Apeninského poloostrova zlatou dobou tzv. městských republik, jejichž rozkvět s sebou přinesl i obdivovaný věk humanismu a renesance. Současně je však dobou turbulencí, ať již v dějinách církve, s nimiž jsou tyto oblasti spojeny pochopitelně daleko více než kdekoli jinde v pozdně středověké Evropě, či v komplikovaných dějinách jednotlivých italských států. Rozkvět městských republik na straně jedné a současně dalších (zejména severoitalských)

¹ Text vznikl s podporou projektu GAČR Centrum pro transdisciplinární výzkum kulturních fenoménů ve středoevropských dějinách: obraz, komunikace, jednání, reg. č. 14–36521G a s přispěním projektu programu Excelence 2014 FF UP Dofinancování Centra pro transdisciplinární výzkum kulturních fenoménů ve středoevropských dějinách: obraz, komunikace, jednání.

signorií na straně druhé narážel na své přirozené limity a docházelo k pochopitelným střetům jednotlivých zájmů, které byly řešeny diplomatickými, ale často i vojenskými prostředky. Cílem tohoto textu ovšem není rozbor příčin a důsledků jednotlivých válečných střetů italských států mezi sebou (či uvnitř) – jeho smyslem je pokusit se o případovou studii vnímání války a jejích podob vzdělanými řeholníky v první polovině 15. století prostřednictvím kázání (jehož inspirací byl obraz) a deníku.

Zastavme se však nejprve krátce u toho, jakým způsobem nazírá fenomén války tehdejší společnost, či spíše jakým způsobem jí je předkládán tehdejšími elitami. Příhodným pramenem pro takovou studii jsou alegorické a současně didaktické fresky Ambrogia Lorenzettiho, vytvořené v „Síni devíti“² v sienské radnici (Palazzo Pubblico di Siena) v letech 1338–1339.³ Reprezentují dobrou a špatnou vládu spolu s jejími nejjevidentnějšími důsledky.⁴ Alegorie dobré vlády, již měla sienská vláda na očích, sestává z vyobrazení Moudrosti, vyvedené v sienských barvách, předsedající na trůnu shromážděným reprezentantům obce, kteří se symbolicky přidržují jednoho provazu, jehož konec právě ona Moudrostí třímá. Že je Moudrost ztotožněna s ideální vládou Sienu, naznačují iniciály CSCV (*Commune Saenorum Civitatis Virginis*) nad její hlavou. Obklopují ji symbolické postavy ctností, které by měly být s takovou vládou nerozlučně spjaty – totiž Mír, Statečnost a Opatrnost na levé straně, Šlechetnost, Střídmost a Spravedlnost na straně pravé. Postava Spravedlnosti se na fresce ještě jednou opakuje. V druhém, samostatném výjevu přidržuje váhy, zatímco je jejím jménem stínán zatvrzelý zločinec, kajícíkovi se dostává velkorysého odpuštění. K nohám Moudrosti, předsedající celému výjevu, a před tvář představitelů města a republiky táhnoucím za jeden provaz, jsou přiváděni spoutaní zajatci – nepochybně poražení nepřátelé pocházející patrně z jiného italského státu. Výsledky takové dobré vlády pak nabízí výjev na další stěně sálu. Je vlastně pohledem na prosperující město Sienu. Kvetou zde obchody, ulici, na níž tančí dívky a po níž se ubírá svatební průvod, obklopují výstavné a udržované domy. Lidé pospíchají za svými záležitostmi. Freska je zobrazením klidu, harmonie a míru – tedy výsledků dobré vlády.

2 *Sala dei Nove*

3 Souhrně k Lorenzettiho alegorickým obrazům vlády v Sieně viz: Chiara FRUGONI, *Immagini troppo belle. La realtà perfetta*, in: Chiara Frugoni (ed.), *Una lontana città. Sentimenti e immagini nel Medioevo*, Torino 1983, s. 136–210; Chiara FRUGONI (ed.), *Pietro e Ambrogio Lorenzetti*, Firenze 2010.

4 Nejnověji se k výkladu „dobré vlády“ na Lorenzettiho fresce vyjádřil: Karel THEIN, *Image, Memory and Judgement On Ambrogio Lorenzetti's Good Government Frescoes and his Allegory of Redemption*, in: Yolanda Plumley – Giuliano di Bacco – Stefano Jossa (eds.), *Citation, Intertextuality and Memory in the Middle Ages and Renaissance. Text, Music and Image from Machaut to Ariosto*, sv. I, Exeter 2010, s. 190–208, 257–261.

Pozitivní obrazy mají však na opačných stěnách sálu i své negativní protějšky, tedy alegorii špatné vlády a obraz jejích následků. Výjevu vévodí děsivá trůnící (a explicitně označená) postava tyrana, svírající v rukou dýku. U nohou tyrana leží spoutaná Spravedlnost, po bocích naopak sedí postavy symbolicky pojmenované: Krutost, Podvod, Zuřivost, a zejména Válka. Nad všemi se vznáší Lakota, Pýcha a Zpupnost. Výsledkem této špatné vlády je pak výjev znázorňující strádající město. Domy jsou pobořené, řemeslníci opustili své vydrancované dílny. Po ulicích se pohybují vojáci mezi zabitými obyvateli, ženy jsou odváděny ozbrojenci a čeká je patrně osud horší než smrt, zatímco z obou stran města proti sobě postupují armády. Freska dostatečně názorně zobrazuje zmar a neštěstí, které způsobí špatná rozhodnutí vlád. Snad měla být výstrahou radním, kteří tyto výjevy měli na očích.

O tom, že tato sugestivní vyobrazení, která si objednala u Lorenzettiho sienská vláda, nebyla jen formální dekorací, že byla naopak velmi dobře známa tehdejšími lidem a ještě po téměř sto letech veřejně připomínána, svědčí slova kazatelské „hvězdy“ italských náměstí dvacátých a třicátých let 15. století Bernardina Sienského (1380–1444). Když například kázal davům svých příznivců v Sieně roku 1425, poprvé prokazatelně použil alegorické fresky – obrazu jako exempla.⁵ Později toto téma několikrát použil, zaznamenána jsou například jeho explicitní kázání k této věci z roku 1427.⁶ Při prvé známé zmínce z roku 1425 Bernardin před svým publikem provedl ekfrasis⁷ výjevu ze sienské radnice. Jeho kázání, pronesené v období půstu v značně lidové italštině, bylo takto zaznamenáno:⁸

5 K tomuto kázání se poprvé vyjádřila Nirit BEN -Aryeh DEBBY, *War and peace: the description of Ambrogio Lorenzetti's Frescoes in Saint Bernardino's 1425 Siena Sermons*, *Renaissance Studies* 15, 3, s. 272–286.

6 Bernardino da SIENA, *Prediche volgari sul campo di Siena 1427*, ed. Carlo DELCORNIO, sv. II, Milan 1989, s. 1254–1255.

7 Tedy podrobným slovesným popisem vyobrazení – z řec. *ἐκφρασις*.

8 BERNARDINO DA SIENA, *Le prediche volgari – predicazione del 1425 in Siena*, ed. Ciro Cannarozzi, Firenze 1958), sv. II, s. 266–267 (přel. autor): „Questa è la predica de la concordia e unione che doviamo avere insieme... Secondo. Distruzione e consumazione de la guerra. Io ò considerato quando so' stato fuore di Siena, e ò predicato de la pace e de la guerra che voi avete dipenta, che per certo fu bellissima inventiva. Voltandomi a la pace, vego le mercanzie andare atorno; vego balli, vego racconciare le case; vego lavorare vigne e terre, seminare, andare a' bagni, a cavallo, vego andare le fanciulle a marito, vego le grege de le pecore etc. E vego impicato l'uomo per mantenere la santa giustizia. E per queste cose, ognuno sta in santa pace e concordia. Per lo contrario, voltandomi da l'altra parte, non vego mercanzie; non vego balli, anco vego uccidere altrui; non s'acconciano case, anco si guastano e ardono; non si lavora terre; le vigne si tagliano, non si semina, non s'usano a bagni nè altre cose dilettevoli, non vego se no' quando si va di fuore. O donne! O uomini! L'uomo morto, la donna sforzata, non armenti se none in preda; uomini a tradimento uccidere l'uno l'altro; la giustizia stare in terra, rotte le bilance, e lei legata, co' le mani e co' piei legati. E ogni cosa che altro fa, fa con paura. E però l'Apocalisse, decimoterzo capitolo, dimostra figurata la guerra in una bestia che esce del mare con dieci corna e con sette teste, simile al pardo, e piei dell'orso. Che significa le dieci corna, se no' che è contra

„Toto je kázání o svornosti a jednotě, které máme udržovat pospolu...

Za druhé. Zkáza a zmar války. Když jsem byl mimo Sienu a kázal o míru a válce, uvědomil jsem si značnou nápaditost [fresky], kterou máte vymalovánu. Když se obrátím k míru, vidím kvetoucí obchod, vidím tanec, vidím domy, které jsou opravovány; vidím vinice a pole, které jsou zorány a zasety, vidím lidi směřující v sedle koně k lázni, vidím dívky spěchající se vdát, vidím stáda ovcí atd. Vidím muže, jehož věší proto, aby byl dán průchod posvátné spravedlnosti. Pročež každý žije ve svatém míru a svornosti. Naproti však, když se obrátím, nevidím obchod; nevidím tanec, naopak vidím vraždění; žádné domy nejsou opravovány, jsou zničené a vypálené; pole nejsou obdělána; vinice jsou vykáčeny; nikdo neseje, lázně nejsou užívány, ani jiné příjemné věci, nevidím nikoho, kdy by vyšel [z domu]. Ó ženy! Ó muži! Muž je mrtev, žena znásilněna, stáda se stala kořistí; lidé se zrádně vraždí navzájem; Spravedlnost leží na zemi, její váhy jsou zničeny, je spoutána, její ruce i nohy jsou svázány. A vše provází strach. Ale Apokalypsa ve svém třinácté kapitole,⁹ zobrazuje válku v postavě zvířete vycházejícího z moře s deseti rohy a sedmi hlavami, jako leopard s nohama medvěda. Co znamená těch deset rohů, ne-li přesný opak Desateru? Sedm hlav za sedm smrtelných hříchů se zjevuje v podobě leoparda na znamení zrady; s nohama medvěda na znamení pomsty. Proto odpouštějte a vystříhejte se války.”

O dva roky později, jak zmíněno výše, Bernardin sienské exemplum znovu použil:¹⁰

“Mír je tak užitečná věc! „Mír“ je tak sladké slovo, že vysloví-li se, dodává samo rtům jistou sladkost! Pohleďte na druhou stranu a řekněte „válka“! Je to tak drsná¹¹ věc, že už neotesanost toho slova, zkrvívá ústa. Však je máte vyvedeny nahoře v paláci a vidíte, že pohled na mír je sama radost. Obraz války na druhé straně je naopak v šeru.”

Je nutno zmínit, že Bernardin takto s úspěchem kázal v lidové řeči tisícíhlavým zástupům nejen v Sieně, odkud byly vzaty tyto úryvky, ale v mnohých dalších italských

a' dieci Comandamenti de la Legge? Con sette teste, cioè con sette peccati mortali; simile al pardo, cioè tradimenti; piei d'orso, cioè pieno di vendette. E però, perdonando, finisci e distruggi la guerra.”

9 Zjevení Janovo 13, 1–2: „Tu jsem viděl, jak se z moře vynořila dravá šelma o deseti rozích a sedmi hlavách; na těch rozích deset královských korun a na hlavách jména urážející Boha. Ta šelma, kterou jsem viděl, byla jako levhart, její nohy jako tlapy medvěda a její tlama jako tlama lví. A drak jí dal svou sílu i trůn i velkou moc.”

10 Bernardino da SIENA, *Prediche volgari sul campo di Siena 1427*, sv. II, s. 1254 (přel. autor): „Ella è tanto utile cosa questa pace! Ella è tanto dolce cosa pur questa parola pace che dà una dolcezza a le labra! Guarda el suo opposito, a dire guerra! È una cosa ruida tanto, che dà una rustichezza tanto grande, che fa inasprire la bocca. Doh, voi l'avete dipenta di sopra nel vostro palazzo, che vedere la Pace dipenta è una allegrezza. E così è una scuritá a vedere dipenta la Guerra dall'altro lato.”

11 V Bernardinově italštině „ruida“, tedy „ruvida“ – syn. „durezza“, tedy „tvrdość, drsnost“.

městech (státech). Stal se vskutku „celebritou“ své doby. Jeho slova byla pečlivě zapisována, o čemž svědčí rozsáhlé soubory Bernardinových (převážně) lidových kázání. Jeho vliv na tehdejší společnost, dosah jeho slov, musel být mimořádný. Soustředme se na Bernardinovu ekfrasis sienské fresky a zejména na vyzdvihovanou „svornost a jednotu“,¹² které je nutno udržovat a které jsou, jak připomněl Bernardin a jak znázorňuje zobrazení dobré vlády v postavách představitelů města táhnoucích symbolicky za jeden provaz, nejdůležitějšími hodnotami, které vytkl na počátek svého kázání. Jednota a svornost tak přinášela mír – zejména uvnitř obce, města, státu. To ovšem neznamenalo automaticky, že taková obec nevedla spravedlivé války se svými vnějšími nepřáteli. Ostatně ten samý výjev znázorňuje spoutané zajatce shromážděné před tváří představitelů města... Válka je tak odsuzována zejména, je-li vyvolána nesvorností a nejednotností uvnitř obce.

Ohlas Bernardinových kázání byl mimořádný. Nestor renesančních studií Jacob Burckhardt účinky podobných kázání hodnotil jako „...hluboké dojmy, které probouzely ve svědomí posluchačů pocit viny a tím i touhu po okamžitě nápravě“.¹³ Naopak jeden z čelných florentinských humanistů Poggio Bracciolini, tato kázání ostře kritizoval.¹⁴ Podle něj uváděla posluchače do „...daleko větších zmatků, než ve kterých přišli, a jejich uši naplnila hloupostí halasných argumentů a slovy, jimž tito lidé nemohli rozumět. Nikdo z nich – a to je jisté – nezměnil svůj život a nezbavil se svých hříchů. Naopak se naučili hříchům, o jejichž existenci neměli dříve ani tušení...“¹⁵ Ve svém díle *De Avaritia*, sepsaném právě v období Bernardinových florentinských kázání, Bernardina výslovně jmenoval a připomněl jeho promluvy.¹⁶ Pak následovala kritika: „V jedné věci exceloval, totiž ve vyvolávání emocí lidí. Manipuloval s nimi, jak se mu jen zachtělo, tu je pohnul k slzám, tu, pokud to téma dovolilo, k smíchu.“¹⁷ Bernardin byl Poggiem kritizován, bystře byla rozeznána kazatelova schopnost manipulovat lidmi, ale to nic nezměnilo

12 Bernardino da SIENA, *Le prediche volgari – predicazione del 1425 in Siena*, sv. II, s. 266: „Questa è la predica de la concordia e unione che doviamo avere insieme...”

13 Jacob BURCKHARDT, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, New York 2002, s. 288.

14 Blíže k vztahu humanistů k Bernardinovi viz: Jan STEJSKAL, *Řecké dědictví na Západě. Monasticismus, misie a střední Evropa ve středověku* 2011, s. 128.

15 Poggio BRACCIOLINI, *Contra hypocritas*, ed. Davide CANFORA, Roma 2008, s. 22: „*Auditores multo quam antea stultiores recedunt, oppleti aures clamoribus ac iurgiis verborumque que non intelligunt strepitu. Nullus mutat mores, nullus vitia ponit: multi peiores quam accesserant discedunt, ea edocti ut caveant vitia que antea ignorabant.*“; Viz též: *L'ipocrisia. I frati ipocriti*, ed. Giulio VALLESE, Napoli 1946, s. 39–40.

16 Poggio BRACCIOLINI, *Poggii Florentini Oratoris Clarissimi Ac Sedis Apo[stolicae] Secretarii Operum*, ed. Thomas D. AUCUPARIUS, Straßburg 1513, fol. 2r–13r. V jednom z prvních tištěných vydání Poggiova textu je celá pasáž uvedena jasně: Ibid., fol. 2v: „*Et de fratre Bernardino...*“

17 Ibid.: „*Una in re maxime excellit in persuadendo, ac excitandum affectibus flectit populum, et quo vult deducit, movens ad lachrymas, et cum res patitur ad risum.*“ Viz též: Poggio BRACCIOLINI, *De Avaritia*, in: RICCARDO FUBINI (ED.), *OPERA OMNIA*, sv. I, Torino 1964, I:2.

na Bernardinově úspěchu. Ostatně ne všichni humanisté hleděli na Bernardina podobně jako Poggio. Ve florentinských humanistických kruzích si Bernardin postupně získal nadšeného obdivovatele – stal se jím Ambrogio Traversari, který byl od roku 1431 generálním představeným camaldoliánské kongregace a jedním z nejbližších spolupracovníků papeže Evžena IV.

Ambrogio Traversari (1386–1439), jehož rodina po staletí žila a vládla Ravenně, se narodil v Porticu poblíž Forlì roku 1386.¹⁸ Velmi záhy, již roku 1400, vstoupil Traversari do camaldoliánského kláštera Santa Maria degli Angeli ve Florencii a po mnoho let jeho zdi neopustil.¹⁹ Později v Santa Maria degli Angeli ve Florencii Traversari dosáhl skvělého vzdělání. Zde se poprvé začínal zabývat řečtinou, to když objevoval spisy řeckých církevních otců, či dokonce antických autorů. Právě „řecká literatura“ a její nezprostředkované představení latinskému publiku proslavily Ambrogia Traversariho nejvíce. Čas totiž trávil Traversari samostudiem, jehož součástí bylo dokonalé ovládnutí řečtiny – takto jazykově vybaven pak překládal díla východních církevních otců a brzy se svým vzděláním proslavil.²⁰

Na sklonku října 1431 se Ambrogio Traversari stal generálem své kongregace. Pro jeho přátele, stojící vně camaldolské kongregace, to zřejmě nebylo velké překvapení, patřil k okruhu nejprominentnějších osobností tehdejší společnosti a kontakty udržoval téměř se všemi, kteří v ní něco znamenali. Traversariho zvolení naopak bylo pravděpodobně velkým překvapením pro členy camaldolské kongregace, protože Traversariho účast na jednání generální kapituly byla jeho vůbec prvním oficiálním vystoupením na vrcholném shromáždění řádu. Nebyl nikdy eremitou – nepatřil tím k „jádru“ a „výkvětu“ kongregace, nikdy nezastával žádný důležitý úřad, a neměl tudíž valné zkušenosti s jeho chodem. Evžen IV. Traversariho potřeboval zejména pro svá jednání s Byzantinci (která vyvrcholila na koncilu ve Florencii). Vhodným spolupracovníkem se tak stal nejlepší překladatel z řečtiny té doby, blízký důvěrník rodiny Medici Ambrogio Traversari.

O vztahu Traversariho k Bernardinovi nejprůkazněji svědčí několik listů z rozsáhlé korespondence, kterou Traversari po sobě zachoval.²¹ V tomto souboru více než 900 dopisů se nachází několik, které Ambrogio Traversari adresoval přímo Bernardinovi, či

18 Charles STINGER, *Humanism and the Church Fathers. Ambrogio Traversari (1386–1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance*, Albany 1977, s. 1–2.

19 Jan STEJSKAL (ed.), *Hodoeporicon Ambrogia Traversariho*, České Budějovice 2013, s. 28; (dále jen *Hodoeporicon*).

20 Ch. STINGER, *Humanism and the Church Fathers*, s. 167–173.

21 *Ambrosii Traversarii generalis Camaldulensium aliorumque ad ipsum, et ad alios de eodem Ambrosio latinae epistolae*, ed. Lorenzo MEHUS, Florentiae 1759 (repr.) Bologna 1968.

jeho druhům,²² a které svědčí o rostoucí Traversariho úctě k observantskému kazateli.²³ Rozhodně však dokládají, že Traversari pečlivě sledoval Bernardinův život a znal jeho kázání. Nelze spolehlivě doložit, že znal právě ony Bernardinovy explicitní výroky týkající se svornosti, jednoty a míru, opírající se o sienské obrazové exemplum. Doložitelné je však vzájemné souznění s touto představou. K míru a souladu v obci se Traversari několikrát sám explicitně přihlásil (ovšem jako obyvatel patřící primárně nikoliv k Sieně, ale k Florencii). Učinil tak zejména v textu, kterému se intenzivně věnoval v letech následujících po zvolení do úřadu generálního představeného camaldoliánské kongregace v roce 1431.

Traversari tak po sobě zanechal jedinečný pramen popisující léta 1431–1434, ležící žánrově kdesi mezi cestovní deníkem, itinerářem a korespondencí nazvaný svým autorem výstižně *Hodoeporicon* (ὁδοιπορικόν).²⁴ Po jmenování generálním představeným kongregace se Traversari vydal na cesty, což musela být obrovská změna pro muže, který naprostou většinu svého dosavadního života strávil ve Florencii za zdmi svého kláštera Santa Maria degli Angeli. Nicméně Traversari se dal neprodleně do díla tak, jako by na politická jednání, vykonávání úřadu a nepřetržité cestování byl zvyklý od nepaměti. Jeho kroky můžeme nadále sledovat téměř den po dni, o čemž *Hodoeporicon* výmluvně svědčí. Traversariho korespondenci ponechme nyní stranou, byť se s cestovním deníkem do značné míry prolíná.²⁵ Soustředme se právě na unikátní text *Hodoeporiconu*, který dosud byl jako pramen jen minimálně využíván. Ostatně český překlad *Hodoeporiconu*²⁶ (který je teprve druhým překladem do některého ze živých jazyků) navazuje na první dosavadní řádné vydání textu v italštině, jež v roce 1985 pořídil Vittorio Tamburini.²⁷ Český překlad (pořízený autorem těchto řádků) vychází ze starší latinské edice (jedná se

22 Viz např.: Ibid., sv. II, sl. 109–113.

23 Ibid., sl. 109: „...tu praedicator paupertatis in Christo Iesu, aedificator innumerabilium animarum, desiderator Evangelicae vitae...”

24 Traversari tento název svého díla použil v dopisu Cosimovi de' Medici, kterému *Hodoeporicon* zaslal. Viz: Ambrosii Traversarii generalis Camaldulensium aliorumque ad ipsum, sv. II, sl. 331: „Ambrosius Cosmo suo viro clarissimo plurimam salutem dicit. Scripsi nuperrime humanitati tuae literas quibus *Hodoeporicon* nostrum significavi...”

25 Například již pár týdnů po svém zvolení (v lednu 1432) cestoval Traversari do Říma, kde obdržel od papeže Evžena IV. potvrzení privilegií své kongregace i vlastního jmenování. Nejlépe dokumentaci týkající se Traversariho cest mohou ilustrovat dopisy, které měly spojitost již s touto první cestou. Zachovaly se totiž dopisy popisující jeho přípravu na cestu z prosince 1431, dopis ze dne jeho odjezdu do Říma, a dokonce ze dne příjezdu do věčného města. Cestu a svůj vlastní pobyt, který byl jeho vůbec prvním v Římě v dosavadním životě, pak podrobně zachytil právě v *Hodoeporiconu*. Podrobněji viz: Podrobněji viz: *Hodoeporicon*, s. 16–17.

26 Jan STEJSKAL (ed.), *Hodoeporicon Ambrogia Traversariho*, České Budějovice 2013.

27 Ambrogio TRAVERSARI, *Hodoeporicon*, ed. Vittorio TAMBURINI, Firenze 1985.

o rozsáhlejší dílo, jehož je *Hodoeporicon* jen dílčí součástí), kterou připravil Alessandro Dini-Traversari.²⁸

Traversari cestoval zejména ve službách vlastní kongregace. Povinností nově zvoleného generálního představeného bylo provést vizitace většiny camaldoliánských klášterů. *Hodoeporicon* tak svědčí zejména o těchto vizitacích, které Traversari prováděl hlavně v severní Itálii, ale i o cestách ve službách papeže Evžena IV. Povinnosti generálního představeného, navštěvujícího kláštery svého řádu, přivedly Traversariho do celé řady měst a tím i států a k nim a jejich vládám se vyjadřoval. Několikrát byl svědkem válečných událostí, které hodnotil. Například v roce 1433 Traversari navštívil město Bologna právě v průběhu pokusu o násilný státní převrat. Ve svém *Hodoeporiconu* poznamenal:

„Když jsem vstoupil do Bologne, nalezl jsem město zpustošené boji...²⁹ Velmi příjemně mne svými politickými schopnostmi překvapil podesta Stefano Porcari. Prokázal je během nepokojů. Když dvě strany sporu vstoupily ve zbrani na náměstí, navzdory nemoci, z níž se dosud zcela neuzdravil a která jej na několik dní upoutala na lůžko, vložil se osobně do onoho sporu, aby uklidnil horké hlavy slovy plnými pokoje. A vytrval, dokud všichni nesložili zbraně.“³⁰

Traversari nerozebíral příčiny bojů – vnímal je nepochybně negativně, obzvláště jednalo-li se o (v podstatě) občanskou válku, o ono narušení jednoty a svornosti, o nichž kázal Bernardin Sienský, či jejichž idea byla zobrazena na sienské fresce. Jakékoliv pnutí, které vyvrcholilo v ozbrojeném konfliktu, v něm vyvolávalo odpor. O to více jej nesvorost a občanská válka trápily v případě vlastního města. Takto reagoval na státní převrat ve Florencii v roce 1433, který způsobil dočasný pád rodiny Medici (bratrů Cosima a Lorenza). Nutno zde podotknout, že členové rodiny Medici patřili k Traversariho patronům a přátelům z humanistických kruhů, nicméně stejně tak si zoufal nad krizí svého města:³¹

„Upadl jsem do hlubokého zármutku a zoufal si nejen nad neštěstím svých dvou velkých přátel, mnoho bolesti mi způsobil i úpadek vznešeného a kvetoucího města, které jsem považoval za svou vlast...³²...jakmile jsem spatřil Cosima v těžkém žaláři, upadl jsem do

28 Alessandro DINI-TRAVERSARI, *Ambrogio Traversari e i suoi tempi*, Firenze 1912.

29 Traversari měl patrně na mysli vnitřní boje o ovládnutí Bologne, kterou se z papežských rukou pokoušela (tu více, tu méně úspěšně) vyrvat rodina Bentivoglio a nastolit vládu podobnou Ferraře, Mantově, či Milánu. V době Traversariho návštěvy se o to pokoušel Anton Galeazzo Bentivoglio (1385–1435), který byl o dva roky později zavražděn papežským místodržícím.

30 *Hodoeporicon*, s. 129–130.

31 *Ibid.*, s. 137.

32 V lat. Traversari vskutku používá terminus „*patriae*“.

hluboké sklíčenosti a z celého srdce jsem myslel na jeho současný stav a zmizelou štěstěnu. Jen s velkým úsilím jsem zadržel slzy. Naopak jsem v něm rozpoznal velikost ducha, jenž pohrdal ztraceným štěstím a prchavou, světskou slávou, kterou pozbyl. Podržel svou obvyklou důstojnost, nezměněnou laskavost a ušlechtilý výraz ve tváři, jímž dával spíše najevo smutek nad údělem republiky než nad vlastním protivenstvím. Nakonec mne náš dlouhý rozhovor uklidnil. Utěшитelem zde byl on a já o to více litoval republiku, jež takto ztrácí tak silné a velkorysé muže, kteří tolik milují svou vlast, že ji mnohokrát zachránili.”³³

Navzdory převratům a válkám řeholní život plynul dál svým tempem a probíhající ozbrojené střety ve městech nezabránily Traversarimu, aby navštěvoval příslušné kláštery své kongregace. Traversari jednal tak, jako by se jej (na rozdíl od „vlastního“ města a státu) tyto nepříjemnosti dotýkaly jen vzdáleně, byť nesvornost vyúsťující v podstatě v občanskou válku odsuzoval vždy. Lituje trpce občanské války ve Florenci, jiné války jej však ponechávají většinou chladným. Občas se ovšem připlétl přímo do centra konfliktu a byl si vědom, že ani status vysokého církevního hodnostáře jej nečiní zcela nedotknutelným. V roce 1433 navštívil Forlì, kde se stal svědkem ozbrojeného státního převratu.³⁴

„To vše se odehrálo ve stínu změn, které nazrávaly. S ohledem na zmatky, jichž jsem byl svědkem, jsem tušil, že lze očekávat velké pozdvižení. Trpce jsem litoval místodržícího, kterému hrozilo velké nebezpečí, a svou úzkost jsem před přítomnými přáteli neskrýval. Tak proběhl svátek Narození Páně, a zatímco jsem se následujícího rána, tedy 26. prosince, nacházel v klášteře svatého Salvátora, začalo náhle srocení lidu. Na znamení hrozivých úderů zvonů odpovídali lidé křikem a zakrátko bylo celé město plné ozbrojené lůzy. Obsadili kurii, odmítli vládu církve a svým pánem prohlásili Antonia Ordelaaffiho.³⁵ Biskup,³⁶ který neočekával rebelii takového rozměru, byl přepaden, zajat a uvězněn. Vystavili jej obecnému posměchu navzdory velkým zásluhám, které měl v péči o město i jeho obyvatele. Jeho dům byl vydrancován do posledního kousku nábytku a všechno, co mělo větší cenu, bylo zabaveno. Hrozili mu smrtí, zvláště ženy si žádaly jeho hlavu. A protože ani ti umírněnější, kteří se podíleli na výtržnostech jen v menší míře, neprotestovali, vtáhli ho mezi sebe oblečeného v jakýchsi hadrech a zdálo se, že bude zavražděn těmi

³³ *Hodoeporicon*, s. 141.

³⁴ *Hodoeporicon*, s. 165–166.

³⁵ Antonio Ordelaaffi c. 1390–1448 byl členem významné rodiny, která o moc soutěžila s papežským státem. Město ovládal v letech 1433–1436 a pak znovu v období 1438–1448.

³⁶ Giovanni Capparelli (ep. 1427–1437).

zuřivými bakchanty. Když se hněv lidu poněkud uklidnil, byl uvězněn u jakéhosi obyvatele, jehož bratr byl naopak vězněn někde poblíž Benátek.

Onen muž, který byl dosud divokým protivníkem biskupa, s ním zacházel poněkud lépe v naději, že se mu tak podaří dostat vlastního bratra zpět z vězení. Šířil se obecný názor, že se biskup chystal předat město Benátkám a jen proto obyvatelstvo povstalo. Tento předpoklad byl absolutně falešný a natolik postrádal jakýkoliv základ blížící se pravdě, že nemělo ani smysl jej vyvracet. Jediným vysvětlení je vrtkavost davu, která rozvrací zavedené pořádky v touze po zisku. O pár dní později padl do rukou rebelů i velmi dobře opevněný hrad, který se do té doby bránil ve jménu církve. Během noci po převratu lid prohlásil pánem města Antonia [Ordelaaffiho].

Nemohu pominout frašku, kterou byla pomoc pána Faenzy,³⁷ který se sice pokusil ztéci hradby města se svými vojáky, ale ve skutečnosti nešlo o nic jiného než o okázalé řinčení zbraněmi. Nebyl vystřelen jediný šíp, jediný meč nebyl tasen z pochvy, nedošlo ke skutečným zásahům vojska. Nakonec se pán [Faenzy] pod směšnou záminkou vrátil zpět do [svého] města.

Uprostřed této rebelie jsem měl strach vrátit se zpět do kláštera bez doprovodu camaldoliánských převorů, kteří za otěže vedli mou mulu. V Camaldolinu jsem pak strávil tři nekonečné dny a netušil, kdy budu moci pokračovat ve své cestě. Všude vládl strach. Dokonce jeden z našich [mnichů] se nadchnul pro politiku, připojil se k davům a pobíhal po městě se zbraní v ruce. Později se přiznal ke svému zločinu a byl mnou velmi přísně potrestán...

Konečně bez strachu, když největší nebezpečí pominulo, a poté, co jsem obdržel psanou výzvu, jsem se rozhodl pokračovat v cestě do Benátek. Camaldoliánští mniši a mnozí obyvatelé města mne doprovodili až na hranice Faenzy. Mým prvotním záměrem bylo zamířit k Ravenně a odtud po pobřeží dosáhnout města Chioggia. Byl jsem však varován, že se v těchto oblastech bojuje.”

V roce 1433 se Traversari málem připlétl do otevřeného boje. Jeho cesty jej téměř přivedly na bitevní pole války, kterou vedl milánský vévoda proti papežskému státu.³⁸ Traversari svou cestu raději přerušil, aby se vyhnul nebezpečí. Válku však zjevně konstatoval jako fakt, bez lítosti, s níž kvitoval občanský konflikt ve vlastním nesvorném městě.³⁹

37 Guidantonio (Guidaccio) Manfredi (1407–1448).

38 Francesco Sforza (1401–1466) byl prvním milánským vévodou svého rodu. V letech 1433–1435 vedl válku proti papežskému státu a obsadil mj. Anconu (stalo se tak ve službách vévody Filipa Maria Viscontiho).

39 *Hodoeporicon*, s. 162.

„Vydal jsem se tedy, jak jsem se již zmínil, z Ravenny kolem deváté dopoledne a přes piniové háje a kolem pobřeží jsem dorazil do Rimini v šest hodin navečer. Odtud jsem chtěl pokračovat do Fabriana. Protože jsem setrval v hostinci mimo město, dozvěděl jsem se od mezkářů, kteří tam přišli, že celá Anconská marka je uvržena do války a zničená nepřáteli. Hrabě Francesco tudy prý prošel směrem k Forlì s vojsky sešikovanými k bitvě. Když jsem ještě pobýval ve městě, dobýval jedno území Marky patřící církvi za druhým. Varován touto zprávou, jež se ukázala být pravdivou, jsem se rozhodl vrátit do Forlì a očekávat zde příchod převora od Svatého Matouše, nebo setrvat, dokud se situace nevyřeší.“

Ambrogio Traversari byl sice řeholníkem, humanistou a překladatelem z řečtiny, kterému nejvíce vzrušení přinesla návštěva dobře vybavené a starobylé knihovny, všímal si však i na svou dobu moderních vojenských zařízení. Bez zájmu neponechal ani podstatná zařízení obranných staveb, která sehrávala spíše druhotnou (a přitom podstatnou) roli jako například vodní reservoáry. Popsal tak návštěvu hradu v toskánském Poppi, jímž jej prováděl místní hrabě a majitel,⁴⁰ a také prohlídku nově budované pevnosti v Pise – městě, které se ocitlo v rukou florentinské vlády a bylo řízeno florentinskými hodnostáři:

„V průběhu návštěvy byl hrabě [Guidi] stále po mém boku. Byl mi průvodcem po celém svém hradě, a když mi ukázal nádhernou nádrž na vodu, obdivoval jsem její rafinovanou krásu. Vše, co prošlo jeho rukama, neslo otisk jeho osobnosti.“⁴¹

Samotným městem protéká řeka Arno. Z jednoho jejího břehu se dá přejít po třech nádherných kamenných mostech. Nic nebylo příjemnějšího než pohled na ně. Po březích se táhla velická ulice, dlouhá jako pomerium, která se rozprostírala mezi řekou, krásnými budovami a vysokými paláci a kde každého dne probíhaly obchody. Navíc hloubka koryta řeky umožňovala i lodím velkého ponoru vplout pohodlně až do městského doku. Viděl jsem je v ohybu [řeky]. Navštívil jsem též pevnost, která byla výtečnou obrannou stavbou. Vzbuzovala obdiv v každém ohledu. Byl jsem zde uctivě uvítán jejím velitelem, svým přítelem.“⁴²

Obzvláště velkým problémem, s nímž se Traversari musel potýkat jako generální představený camaldoliánské kongregace, bylo zavedení zvláštních válečných daní, které byly florentinskou vládou nemilosrdně uvaleny na veškerý církevní majetek.⁴³ Nikterak

40 Francesco II. Guidi z Poppi (Francesco II. dei Guidi di Poppi).

41 *Hodoeporicon*, s. 79.

42 *Hodoeporicon*, s. 207.

43 Nejspíše se jednalo o problémy plynoucí z války proti Sieně, která proběhla v onom roce (1432). Bitva, v níž se oba státy střetly u San Romana, nepřinesla jednoznačné vítězství Florencii. Ta se navíc

úspěšná válka si vyžádala veliké náklady a florentinská vláda neváhala zdanit kohokoliv, kdo působil v rámci její jurisdikce. Byť, jak jsme seznali výše, Traversari byl florentinským patriotem, v této věci jeho loajalita patřila jednoznačně vlastnímu řádu. Samy finance camaldoliánského řádu nebyly v nejlepším stavu, Traversarimu chyběla nezbytná hotovost a bylo nutné si na zvláštní daň vypůjčit. Není tedy divu, že se Traversari snažil daním, uvaleným na jeho kongregaci v letech 1433–1434, všemožně vyhnout, leckdy až groteskním způsobem:

„Dokonce jsem se setkal s mým mladým přítelem Giovannim z Castiglione a společně jsme probrali rozličné a důležité otázky. V Arezzu mne také podruhé vyhledali florentinští výběrčí daní s žádostí o pomoc (poprvé tak učinili již v Poppi). Marně jsem protestoval a argumentoval chudobou našeho řádu. Byli jsme donuceni zaplatit 200 pint pšenice z výnosů půdy v Castiglione, jejíž větší část nám půjčil výše řečený Giovanni.“⁴⁴

Většina prelátů mne v té době navštívila, aby se mnou projednali daň, která byla uvalena na klérus [florentinskou] vládou. Vyslechl jsem celou řadu rozdílných názorů na rozličné záležitosti, ale z debaty vyplynul jednomyslný závěr. Do jednání musí být zapojeno co možná nejvíce kněží a prelátů. [Následné] shromáždění se konalo, za obecného souhlasu, v klášteře Panny Marie. Hlasování dopadlo jednoznačně – totiž požádat kardinála o intervenci a navrhnout Radě deseti,⁴⁵ aby byla záležitost daně uvalené na klérus předložena k rozhodnutí papeži a přinejmenším odložena do konce příští sklizně. Sám jsem se vložil do vyjednávání, ale s velmi chabými výsledky. I když byl kardinál připraven k vyjednávání a rozhodl se uplatnit svou autoritu a dokonce věnovat celé věci svůj čas, stav republiky byl natolik kritický, že ani on nebyl vyslyšen.“⁴⁶

Protože jsem se doslechl, že výběrčí daní od kléru určení florentinskou vládou dělají vše možné, jen aby mne zastihli, obešel jsem hradby města a vstoupil do kláštera svatého Salvátora. Zde jsem přenocoval a ráno 5. června v skrytu odešel nejbližší branou, která vedla k Pise.“⁴⁷

ocitla ve sporech s Milánem a městem Lucca.

44 *Hodoeporicon*, s. 80.

45 V lat. textu „...petereturque a Decemviri Magistratu...“ Traversari měl nejspíše na mysli „La Guerra dei Dieci“, sbor deseti mužů volených ve Florencii vždy a jen v případě války, či ohrožení. Běžně totiž ve Florencii úřadovala signoria složená z devíti členů (priori). Priori pak byli voleni z jednotlivých osmi cechů a doplnění do devíti gonfalonierem – „korouhevníkem“ spravedlnosti (*Gonfaloniere di Giustizia*).

46 *Hodoeporicon*, s. 84.

47 *Ibid.*, s. 201.

Ambrogia Traversariho trápily ovšem i jiné aspekty války, která dolehla na města, v nichž se nacházel klášter jeho kongregace. Zjevně nelituje ani tak zničení vlastní budovy kláštera na předměstí (v tomto případě Trevisa, kde se nacházel ženský klášter camaldoliánského řádu), jako ohrožení každodenní řeholní rutiny a narušení řádového života. Trápilo jej to navíc proto, že se v tomto případě jednalo o řeholnice a velice se obával veřejného pohoršení, které mohlo být větší zkázou než srovnání klášterních budov se zemí vojskem.⁴⁸ Veřejné mínění, opovázíme-li se vyslovit tento (do jisté míry) anachronický pojem, sehrávalo v úvahách generálního představeného řádu významnou roli.

„Usídlil jsem se v jednom z převorství kláštera, jehož staré a kdysi slavné sídlo, které leželo mimo hradby Trevisa, bylo zcela zničené v důsledku války. Řeholnice tak obývaly snad nejmenší dům ve městě...

Ve dnech, které jsem trávil v Trevisu, se rozšířily řeči, že si dům sousedící s klášteřem pronajali vojáci. Jakmile jsem se to dozvěděl od zděšené abatyše, trval jsem na tom – spolu s mým velkým přítelem panem kancléřem, aby se [vojáci] odtamtud vystěhovali, protože jejich blízkost hrozila pokušením a vzbuzovala pohoršení.”

Představa vojska a řeholnic pobývajících ve městě takřka pod jednou střechou byla zcela v rozporu s Traversariho dosavadním úsilím – totiž prostřednictvím nesčetných vizitací (pokud možno) všech klášterů vlastního řádu řád reformovat a napravit jeho ne vždy dobrou pověst. Této nápravě (a popisem cest k ní) je *Hodoeporicon* vlastně věnován. Je přirozené, že na urbanizovaném Apeninském poloostrově působila velká část klášterů ve městech, zvláště pak v těch rozvinutých. Výhoda, tedy působit ve městě s jeho ekonomickými možnostmi, se však často obracela v potíže plynoucí ze vzájemného soužití. Do měst, která se tak vzhledem k jejich významu stávala obvyklým strategickým vojenským cílem, směřovaly přirozeně i Traversariho kroky.

Každodenní život řeholníka tak v konfliktech plynul dál, vizitace klášterů nebyly přerušeny kvůli válečným konfliktům, ba ani kvůli občanské válce. Válka byla, jak patrně, neustále přítomným fenoménem, kvůli níž se ostatní činnost nezastavila. Traversari však rozlišuje mezi různými typy války. Lze-li vyvodit z Traversariho textů (jejichž několik příkladů je uvedeno výše) nějaký závěr, který by charakterizoval jeho vztah k neodbytnému fenoménu války v tehdejších italských městech pak je to jednoznačně odsudek občanských konfliktů uvnitř jednotlivých obcí – zejména pak Florencie. Projevy nesvornosti, které pranýřoval Bernardin Sienský v kázáních, která v oné době zněla na náměstí těchto měst, se hluboce dotýkaly i Traversariho. Podobně, jako vysoký církevní prelát

⁴⁸ Ibid., s. 108.

a přítel papeže Evžena IV., reagoval i v případech převratů ve městech, či státech podléhajících papežské autoritě, zejména v případech Bologne a Forlì. Zajímavým fenoménem je otázka loajality, která hraje podstatnou roli u obou výše zmíněných protagonistů. Lze vypočítovat jakousi dvojí loajalitu, jíž Traversari podléhá – k městu, které neváhá nazvat „vlastí“, a florentinské vládě na straně jedné, na straně druhé k církvi, papeži a zejména k vlastnímu řádu. Došlo-li v jeho případě ke konfliktu obou loajalit, tedy ocitli-li se Traversari ve střetu zájmů (jako například v případě válečných daní uvalených na jeho kongregaci florentinskou vládou), dal přednost věrnosti svému řádu a hájil jako řádný generální představený jeho zájmy.

Vystupování Bernardina Sienského je obdobné, byl věrný svému městu a státu (Sieně), byť se, podobně jako Traversari, ve svém městě nenarodil. Míra této věrnosti však není tolik zřejmá a zjevná na první pohled, jako u Traversariho. Bernardin Sienský byl patrně mnohem méně zakotven přátelskými vazbami ve společenských strukturách města (a státu) Sieny. Okruh jeho přátel se daleko méně překrýval se světskou sienskou mocí než Traversariho humanističtí přátelé, z nichž mnozí se ocitli ve vysokých úřadech (v čele s L. Brunim). Podobně jako v případě Traversariho, patřila Bernardinova loajalita, navzdory všem vzájemným peripetiím,⁴⁹ církvi a především vlastnímu řádu, o jehož reformu se snažil. Přesto byla Siena městem, kam se vracel a kde proslavil největší množství svých populárních kázání. Hovořil-li o míru, vždy v souvislosti se svorností obce. Lorenzettiho freska zobrazující mírovou a dobrou vládu prostřednictvím vyobrazení představitelů města táhnoucích za jeden provaz, se pak zračí v Bernardinových kázáních, ale nepřímo i Traversariho textech, když lamentoval nad nesvorností svého města.

49 Mám zde zejména na mysli soudní procesy vedené proti Bernardinovi v souvislosti s obviněními z modloslužebnictví a hereze. Viz např. Iris ORIGO, *The World of San Bernardino*, New York 1962, s. 129–142; Riccardo FUBINI, *Poggio Bracciolini e S. Bernardino: temi e motivi di una polemica*, in: *Atti del convegno storico bernardiniano in occasione del sesto centenario della nascita di S. Bernardino da Siena* (L'Aquila, 7–9 maggio 1980), Aquila 1982, s. 155–188.

Summary

The Image of War in Italian Cities in Sermons of an Observant Franciscan and in the Travel Diary of a Friar during the First Half of the 15th Century

The text explores the phenomenon of a war as it has been reflected by two monks who were active in the first half of the 15th century (Bernardino of Siena †1444) and Ambrogio Traversari (†1439). Their texts – i.e. the preaching records in the case of Bernardino and the travel diary written by Ambrogio, are used as the case study describing their relationship to the issue of a war. Bernardino's sermon follows the image exemplum – the Siena fresco allegory of the Good Government by Lorenzetti that Bernardino explicitly used. Bernardino of Siena clearly pointed out that the concord and the unity of citizens is the most important basis for the peace. His sermon preached to the residents of Siena during the lent of 1425 clearly shows how connected were the images

and word in that time. Ambrogio Traversari, one of the great admirers of Bernardino, had no doubts about such assessment. Traversari started his extensive travels around the Italy in the early 30s of the 15th century of which he preserved a unique message in his travel diary, to which he gave the name Hodoeporicon. Diary describes his journey from the years 1431–1435 and serves as the unique image of the various Italian cities in the war, which Traversari visited and witnessed. Such a unique and almost not used source as the Hodoeporicon surely is, gives the view of these conflicts through the daily practice of the prelate Traversari on the one hand and the loyal citizen of Florence (Traversari) on the other.